

DİN PSİKOLOJİSİNİN ARAŞTIRMA ALANLARI

Doç. Dr. Kerim Yavuz

Bugün manevî ilimler arasında dinî olayları ele alan pek çok eserler yazılmış ve yazılmaya devam edilmektedir. Her geçen gün önemini biraz daha duyuran psikolojik bilimler, dikkatlerini dinî alana da çoktandır çevirmiş bulunuyorlar. Biz burada Din Psikolojisinin araştırma alanlarını genel bir görünüm içinde ve özlü bir şekilde ortaya koymaya çalışacağız. Yalnız konuya girmeden önce bazı hususlara dikkati çekmek istiyoruz.

Şurası bir gerçektir ki az da olsa her insanın dinden ve dinî yaşayıştan haberi vardır. Yine her insanın din ya da inanç konuları hakkında yeterli ya da yetersiz bilgiler toplamış olması mümkündür. Biraz daha ileri giderek diyebiliriz ki, iyi diyebileceğimiz insanlar dinî inanca sahip oldukları gibi, kötü diyebileceğimiz insanlar da dinî inanca sahip olabilir ve onu içlerinde yaşatabilirler¹.

İnsan ruhu, herhangi bir şekilde yüce ve ilâhî bir varlık ile içten bir bağ kurduğu veya her şeyin yaratıcı bir gücün iradesiyle var olduğunu ve yürüdüğünü içten kabul ettiği andan itibaren o, ister çocuk, ister genç, ister yaşlı, ister sağlam, ister sakat, isterse hasta olsun, bir dine ve bir dinî inanca sahiptir. Böyle bir kimsenin dinî hayatının varlığından söz edilmesi de doğal bir harekettir. Kısaca Allah düşüncesi ve duygusu kimin ruhî hayatına karışmışsa ya da fert herhangi bir şekilde ruhen Allah'a yönelmişse psikolojik olarak onun bir dini var demektir. Burada Din Psikolojisinden hareket ederek dinin bazı tariflerini vermekte yarar vardır: Din "mukaddes olanın (ilâhî varlığın) içte yaşanması ve yüceltilmesidir" "din ferdin mukaddes olanla kurduğu ruhsal bir ilişkidir". "Din, ferdin insanüstü, yüce bir varlığa yönelmesi ve O'na içten bağlanması hareketidir"². R. H. Touless'e göre genel anlamda "din, insanın inandığı insan üstü yüce bir varlığa veya varlıklara karşı içinde

1) Bu konuda W. Gruehn, Die Frömmigkeit der Gegenwart (Gürümüz Dindarlığı) adlı eserinde örnekler vermektedir. Bk. Gruehn, Die Frömmigkeit, s. 1 vd.

2) Bk. Otto, Das Heilige, s. 12; Hellpach, Grundriss, s. 3 vd.; Hellpach, Übersicht der Religionspsychologie, s. 11 vd.; Müller-Freienfels, Psychologie der Religion I, s. 11 vd.; Gruehn, Die Frömmigkeit, s. 2 vd.; Taplamacıoğlu, Din Sosyolojisi, s. 49 vd.; 53 v.; Pöll, Religionspsychologie, s. 15.

yaşattığı ve realize ettiği ilâhî bir ilişkidir ki bu sonuç olarak inançla ilgili duyguların ve tasavvurların oluşturduğu ilâhî bir sistem ve bir davranış biçimidir¹". Bir başka ifade ile "din, ferdin, ilâhî kudretin varlığını, görülen ve görülmeyen her şeyin O'nun iradesiyle yürütüldüğünü gönülden kabul ve tasdik ederek hikmetine girmesi²", demektir. Yine "din, insan hayatına ve dünya düzenine mana veren, onu belli bir hedefe yönelten ve istediği gibi yöneten, belirli bir gayenin gerçekleşmesi için, insandan yapması ve yapmaması hususunda taleplerde bulunan ilâhî bir varlığın mevcudiyetine inanmaktır³".

Verdiğimiz bu tanımları tekrar gözden geçirecek olursak Hellpach'ın da desteği ile her dinde şu ortak noktaları buluruz:

① Kutsal ve ilâhî bir varlığın mevcudiyeti.

2) Fert tarafından ilâhî ve kutsal bir varlığın ya da varlıkların kabul ve tasdik edilmesi.

3) Yüce bir kudretin kabul ve tasdikinden sonra doğan dinî hayatın oluşması.

4) Kabul ve tasdik edilen yüce varlığın akıl gücünün ötesinde olması.

5) İnsanın ve bütün varlıkların ilâhî kudret ya da kudretler tarafından yürütülmesi.

6) İlâhî varlığın insandan yapmasını ve yapmamasını beklediği talepleri⁴.

Şu halde din psikolojik bir gerçektir. Yukarıda söylediklerimize dikkat edilirse, böyle bir vâkıada, yani dinde vaz geçilmez üç özelliğin kendini açıkça belli ettiğini görürüz:

1) Her dinde bir inanılan vardır. Burada ilâhî bir varlığın kabul edilmesi inancın hareket noktasını ve temelini oluşturmaktadır.

2) Her dinde bir de inanan vardır. Bunun en belirgin özelliği, inanan insanın bir dinî hayata sahip olmasıdır.

3) İnananın inandığına karşı yerine getirmekle yükümlü hissettiği görevleri (ibadetler, dinî, ahlâkî fiiller v.b.'ları). Bu bir nevi ferdin inandığı varlığın kendisinden beklediği taleplerin karşılığıdır⁵.

---

1) Thouless, An Introduction to the Psychology of Religion s. 3 vd.

2) Krş. Vergote, Religionspsychologie, s. 22 vd., 26 vd., 37 vd.; Pöll, Religionspsychologie, s. 15; Hellpach, Übersicht, s. 12. Hellpach, Grundriß der Religionspsychologie, s. 3 vd.

3) Dinin tanımı din psikologlarının da ilgisini çekmiştir. Meselâ; J. Leuba dinin 48 ayrı tanımını toplamış ve buna kendisi de iki târif daha eklemiştir. Bk. Vergote, Religionspsychologie, s. 23; Hellpach, Übersicht der Religionspsychologie, s. 12 vd.

4) Krş. Hellpach, Übersicht der Religionspsychologie, s. 13.

5) Krş. Hellpach, Übersicht der Religionspsychologie, s. 14; Müller-Pozzi, Psychologie des Glaubens, s. 55.

Burada şu sorular akla gelebilir: Din psikolojisi nedir? Ne olması gerekir? Hangi alanlarda araştırmalar yapacaktır? Din Psikolojisi, dinin psikolojik fonksiyonu üzerinde mi, yoksa ruhun dinî fonksiyonu üzerinde mi araştırmalarını sürdürecektir? Başka bir anlatışla, Din Psikolojisi din ilimlerinin mi, yoksa psikolojinin mi bir dalıdır? Kısaca, Din Psikolojisinin hareket noktası din mi, yoksa insan mı olmalıdır? Biz burada bu sorulara dönecek değiliz. Yalnız şu kadarını söyleyebiliriz ki bu soruların bazıları bugün bile aktüalitesini korumaktadır. Görülüyor ki Din Psikolojisi açısından psikoloji ile dinin ilişkisi iyice aydınlanmamıştır. Çeşitli görüntüleri içinde dini ve dinî hayatı inceleyen Din Psikolojisi din ile psikoloji arasında henüz yeterince ortak noktalara ulaşmış sayılmaz. Bununla birlikte din psikologları bir çok farklı görüşlere rağmen dine bir psikolog olarak bakılmasının daha doğru olacağı noktasında birleşmişlerdir.

W. James'in de söylediği gibi dinin bir ilâhî, bir de insanî tarafı vardır. Din Psikolojisi onun ilâhî yönü ile uğraşmaz. Meselâ, Allah'ın varlığı konusu ve inanç esasları üzerinde iyi-kötü, doğru-yanlış, ve güzel-çirkin gibi değerlendirmelerin yapılması, Din Psikolojisinin görevleri arasındayer almaz. O dinin insanın içinde yaşanan subjektif yönü ile meşgul olur. Daha doğrusu bu bilim dalı türlü görüntüleri içinde dinin, ferdin ruhî hayatında cereyan edişini ve dinî yaşayışın dışa yansımalarını inceler. Aslında insan dini bir bakıma ferdin davranışlarına yansıdığı ölçüde tanımaya çalıřır¹. Burada psikolojinin vazifesi, Din Psikolojisinin araştırma alanına giren dinî olayları ve tezâhürleri ortaya koyarken, gözlemlerde, tasvirlerde ve analizlerde bulunmaktır. Buradan da bir sonuca gitneye çalışmaktır.

şu halde Din Psikolojisinin araştırma alanı, ferdin dine ruhen yönelişi ve onu içinde yaşayış ölçüsünde onun bütün ruhi hallerini ve tecrübelerini içeren dinî hayatının tamamını kapsamaktadır. Öyle ise din psikoloğu dindar insanın ruh yapısını dikkate alarak onun dinî hayatını bütün ayrıntılarıyla anlamaya ve açıkla-maya çalıřır². Burada duygular, davranışlar, tutumlar ve buna benzer dinî faaliyetler ya da içten gelen itici güdüler dinî yaşayışın özünü oluşturmakta biri diğerinden daha ağır basabilmektedir. Gerçek olan şudur ki dinî yaşayışa ruhî süreçlerin hepsinin az ya da çok katılabileceđidir³.

Genel psikolojide olduğu gibi dinî hayatın araştırılmasında da çeşitli bakış şekilleri vardır. Bu, ruhî, hayatın kendini gösterişine ve belli bir hedefin seçilişine göre de değişir. Meselâ, dinî ruh hayatından sayılan ferdin dinî ruhen kabullenişi, onu içinde işleyişi ve bu sırada tedricen oluşan dinî yaşayış bir araştırma konusu

1) Krş. Pruyser, Die Wurzeln des Glaubens, s. 13.

2) Buna yerine göre dinin toplum hayatı için pratik değeri de dahildir. Bk. Bolley, Religionspsychologie, s. 7; Armaner, Din Psikolojisine Giriş I, s. 9 vd.

3) Yoksa bunların hiç birisi dinî yaşayışın özünü yalnız başına oluşturamaz. Buna rağmen, W. James dinî yaşayışta duygunun daha ağır bastığı kanısındadır. Bk. Pruyser, Die Wurzeln, s. 15.

olabilir. Öte yandan duygu, düşünce, tasavvur, istek ve çağrışım gibi ruhsal fonksiyonlar dinî hayatın kristalleşmesine yardımcı olmak üzere araştırılabileceği gibi ferdin ruhunda cereyan eden dinî olaylar, muhtevalar ve yaşanan dinî tecrübeler de bilimsel alana aktarılabilirler.

Bunun yanında dinî hayatın araştırılması bilinç dışı alana kaydırılabilir. Bu alanda bize Derinlik Psikolojisi doyurucu incelemeler verebilir. Nitekim söz konusu alanda Batı'da oldukça zengin araştırmalar yapılmış bulunmaktadır¹.

İnsan ruhuna açılan bir başka yol da ferdin dinî şuurunu, içinde cereyan eden bilinçli değişimleri ve yaşayışları, dinî duyuş ve anlayışları ele alan psikolojik bir araştırma yoludur. Bu bir nevi dinî hayatın Bireysel Psikoloji açısından araştırılmasıdır. Böyle bir psikolojik anlayış, ferdin fiillerini, davranışlarını ve tutumlarını incelemeyi kendine vazife edinmiştir. Çünkü onun fiilleri ve davranışları kendisinin ruhen neye elverişli olduğunu, ruhî yeteneklerini ve fonksiyonlarını ortaya koyması bakımından önemlidir².

Dinî hayatı sistemli bir şekilde aydınlatmayı amaç edinen Din Psikolojisinin dinî yaşayışın değişimlere ve gelişmelere uğraması yanında onun dışı yansımasına yönelen araştırmaları da ihmal etmemesi gerekir. Böyle bir anlayış ile dinî yaşayış, duygular, müşahedeler, tasavvurlar, düşünceler, ilgiler, eğilimler, istekler, dilekler, ümitler vb.'ları içinde yakalamak daha kolay olacaktır. Çünkü Allah ile içten samimî bir bağ kuran ve günlük hayatına yön verecek derecede dinî inancın etkisinde kalan insan, binbir çeşit ihtiyaçlarını, arzularını, dileklerini, ideallerini, hayallerini, planlarını, ümitlerini, sevgilerini, ümitsizliklerini, elemelerini, kederlerini, korkularını, acılarını ve buna benzer başka ruhî hallerini dinî inancından ayırmaz. O içinde bütün bunları Allah ile birlikte işlemeye çalışır. Onun inancı ile birlikte düşünür, O'nunla birlikte duyar, O'nunla yaşar ve yine O'nunla çözmeye gayret eder. Dindar insan günlük hayatın akışını inancından ayrı tutamaz ve düşünmez.

Şu halde Din Psikolojisinin araştırma alanlarını aşağıda da görüleceği üzere kısaca teknik kavramlar altında şöyle sıralayabiliriz: Dinî hayatın temel tezahürlerini amaçlayan Genel Din Psikolojisi, dinî bakımdan Ferdî Farklar ya da Şahsiyet Psikolojisi, Dinî Gelişim Psikolojisi, Tecrübi Din Psikolojisi, Dinî Pratikler Psikolojisi,

1) Bk. Sundén Die Religion, s. 236-330; Sundén, Psychoanalytische Religionspsychologie, s. 38-47; E. Nase/J. Scharfenberg, Psychoanalyse und Religion, Wiss. Buchgesellschaft, Darmstadt, 1977; Marin, Einführung, s. 42 vd.; Faber, Religionspsychologie, s. 18-74; bu konuda uluslararası yayın yapmakta olan "Archiv für Religionspsychologie" de pek çok yazılar bulmak mümkündür.

2) Krş. Adler, Religion und Individualpsychologie, (E. Jahn ile birlikte) Wien 1933. Bu hususta da yukarıda söylediğimiz gibi uluslararası yayın yapmakta olan "Archiv für Religionspsychologie" dergisinde yazılar bulmak mümkündür.

Sosyal Psikolojik Din Psikolojisi, Tarihi Din Psikolojisi, Bireysel Din Psikolojisi, Pedagojik Din Psikolojisi, Psikoanalitik Din Psikolojisi, dinin pratik hayata uygulanışında kullanılan Din Psikolojisi, sosyal ve ruhsal durumu bozulmuş fertlerin dinî hayatını hedef edinen Psikoloji, Psikoterapik ve Psikopatolojik Din Psikolojisi vb.'ları. Buna göre Din Psikolojisinin yararlandığı bilim dallarını iki grupta toplamak mümkündür: 1- Psikolojik ilimler. 2- Dinî ilimler. Din Psikolojisi araştırmalarını yürütürken yerine göre bunlardan-az ya da çok yararlanacaktır. Söz konusu psikolojik ilimler, Genel, Gelişim, Şahsiyet, Bireysel, Sosyal, Pedagojik, Derinlik Psikolojisi, Psikoterapi, Psikopatoloji vb.'larıdır. Dinî ilimler ise Dinler Tarihi, Tefsir, Hadis, İslâm Tarihi, Din Sosyolojisi, Din Felsefesi, Mukayeseli Dinler Bilimi, Din Fenomenolojisi, Dinî Antropoloji ve Etnoloji, Dinî Hukuk, Dinî San'at vb.'larıdır. Ashında Din Psikolojisinin yerini, sözünü ettiğimiz din ilimleriyle psikolojik ilimlerin kesiştiği ortak yerde aramak gerekir¹.

Dinî hayata yeniden dönecek olursak, ruhun orada ilâhî âleme açılan bir yol aradığını ve kendine göre de bir yol bulduğunu görürüz. Buna dayanarak bazı bilginler dini, ferdin ruhi fonksiyonlarla Allah'a yönelmesi ve O'nunla içten gelen karşılaşması olarak tanımlamışlardır. Buradaki karşılaşma, ruhun bütün benliği ile katıldığı bir karşılaşmadır. Onun için Allah inancı da onun ruhunda canlı bir şekilde yansımaktadır. Çünkü Allah ruhun binbir türlü ihtiyaçlarına, arzularına, ümitlerine, elemelerine ve kederlerine cevap verdiğinden ferdin ruhunda bunlar anlam kazanırken Allah inancı ile birlikte anlam kazanmaktadırlar 2. Bu bakımdan dinî hayat kendi ruhi çeşitliliği içinde araştırılmalıdır. Böylece normal olsun veya olmasın onun türlü aşamalar içindeki görüntülerini, gelişim durumlarını fonksiyonlarını ve buna benzer hallerini ortaya koymak görevlerimiz arasındadır. Şu halde dinî hayatı kendi genişliği içinde araştırırken onun içinde bulunduğu şartları ve imkânları unutmamak gerekir.

Dinî tecrübenin psikolojik incelenmesine gelince, şüphesiz burada esas olan, ruhsal bir olay olarak cereyan eden ve kendini gösteren dinî yaşayıştır. W. James'ten önce ve sonra dinî tecrübenin özünün ne olduğu üzerinde sorular sorulmuştur. Bazıları onun aslını bir duyguda, bazıları iradede, bazıları fikirde ya da düşüncede, bazıları ise bir tutumda, bir değerde, içten gelen itici bir güdüde olduğunu söylerken bazıları da bunu bir başka şeyde aramışlardır. Bütün bunları göz önünde bulunduran James söz konusu ruhsal süreçlerin hepsinin türlü şekiller içinde dinî yaşayışa katılabileceği kanısındadır. O'na göre bunlardan birisi dinî yaşayışın özünü yalnız başına oluşturamaz. Ama yine de W. James ferdin subjektif dinî

1) Krş. Gruehn, Die Frömmigkeit, s. 5 vd., 26 vd., 32 vd., 67 vd., 105 vd., 172 vd., 208 vd., 235 vd., 374 vd. 413 vd., 440 vd.; Mann, Einführung, s. 4 vd.; Pöll, Religionspsychologie, s. 15 vd.; Armaner. Din Psikolojisine Giriş I, s. 7, 12; Gennrich, Religionspsychologie, s. 131.

2) Krş. Gruehn, Die Frömmigkeit, s. 2; Egemen, Din Psikolojisi, s. 19.

yaşayışı kendisini daha çok duygularda belli ettiğine inanmaktadır¹. İşte Din Psikolojisi inceleme alanını geniş tutarak dinî yaşayışların türlü temel şekillerini ve yapılarını göz önünde bulundurarak araştırmalarını yürütmelidir. Esasen Din Psikolojisi dinî yaşayış üzerinde araştırmalar yaparken, önce Allah inancının yaşayışını ele almalıdır. Çünkü dinî yaşayışın başında Allah inancının yaşayışına gelmektedir. İnsan bunu içinde samimiyetle yaşadığı zaman en yüksek ve en değerli bir yaşayışa ulaşmış olur. Çünkü inanan insanı derinden saran ve gittikçe genişleyerek kendini hissettiren böyle bir yaşayış, içten duyulan samimî bir yaşayışın ifadesidir. Öyle ise en içten gelen bir yaşayış, dindarın bütün benliği ile katıldığı bir yaşayıştır². Burada Din Psikolojisinin görevi, ferdin ruhunda Allah'ın nasıl duyulup yaşandığını, nasıl tasavvur edilip düşünüldüğünü, O'nun insanlardan yapmasını ve yapmamasını beklediği isteklerin dindarı nasıl etkilediğini belirtmeye çalışmaktır. Kısaca, Din Psikolojisinin temel hedeflerinden birisi 'dinî yaşayışın bütün derinlik ve genişliği içinde' aslına yakın olarak kavramaya gayret etmek ve onu psikolojik analizler ve tasvirlerle ortaya koymaktır³. Bu arada o diğer ruh fonksiyonlarının dinî yaşayışla olan ilişkilerini, inceleme konuları arasına almayı ihmal etmez. Yeri gelmişken bütün bunların islâmî açıdan da ele alınmasının gerekli olduğunu hatırlatalım.

-1/ Dinî yaşayışın önemli konularından birisi de ihtida (hidayete erme, dine, dönüş) olayıdır. Şüphesiz ihtida olayının incelenmesi, Din Psikolojisinin ihmal edemeyeceği araştırma alanlarından birisidir. Daha Din Psikolojisi araştırmaları yeni başladığı sıralarda bile özellikle Amerika'da W. James ve E. D. Starbuck gibi ünlü din psikologları bu konu üzerinde durarak ortaya önemli eserler koymuşlardır. Bunlar W. James'in "Die religiöse Erfahrung in ihrer Mannigfaltigkeit" (Dinî Tecrübenin Çeşitliliği) ile Starbuck'un "Religionspsychologie"⁴ adlı iki ciltlik eseridir.

Bilindiği gibi ihtida olayında her şeyden önce ferdin temelden sarsılarak değişmesi yeniden doğmuş olması söz konusudur. Esasen bir din insanı istediği şekilde değiştirmek ve onu kendi modeline göre uydurmak ister. Fakat insanın ruhunda ihtida olayının gerçekleşmesi oldukça zordur. Öyle ki, bu imkânsız gibi görülenin mümkün hale gelmesinden başka bir şey değildir. Allahtan uzaklaşmış ya da O'na çok uzak ve yabancı kalmış bir kimsenin, eski kişiliğini tamamen

- 1) W. James, Die religiöse Erfahrung in ihrer Mannigfaltigkeit. 3. Aufl. Leipzig 1920; ayrıca krş. Pruyser, Die Wurzeln, s. 15. Müller-Pozzi, Psychologie des Glaubens, s. 65; Gruehn, Die Frömmigkeit der Gegenwart, s. 37 vd.
- 2) K. Girgensohn'a göre insan bunu duygu ile çağrışımsal düşüncenin sentezi şeklinde yaşamaktadır. Bk. Gruehn, Die Frömmigkeit, s. 105 vd.
- 3) Bk. Egemen, Din Psikolojisi, s. 18; krş. Gruehn, Die Frömmigkeit, s. 105 vd.; Bolley, Religionspsychologie, s. 5 vd.
- 4) E. D. Starbuck, Religionspsychologie, Bd. I-II, A. Kröner Verlag, Leipzig o. jahr.

bırakıp yepyeni bir dinî inanç ve şahsiyet kazanarak kişisel iradesiyle Allah'a yönelmesi ve kendini O'na vermesi son derece önemli bir meseledir. Bu, ferdin eski hayatının tümünden değiştirilerek yeni bir hayata başlaması demektir. Sözü ettiğimiz ihtida, insan ruhunda yavaş yavaş cereyan ederek gelişip ortaya çıktığı gibi aniden de doğup kendini gösterebilir.

Dönüm noktası saydığımız ihtida olayından sonra insan ruhunda dinî duygular, düşünceler ve tasavvurlar artık merkezî bir mevkiye yükselmişlerdir. Yalnız buraya gelinceye kadar ihtida olayında, cereyan ederken nasıl bir değişme olmaktadır? İhtidanın yaşanmaya başlamasından önceki ben ile ihtida sonundaki ben arasında ne gibi farklar belirmektedir? Başka bir deyişle, ferdin eski beninden ayrılıp yeni benine geçmesi ve ona sahip olması nasıl olmaktadır? Bu sırada hangi ruhsal olaylar ve haller doğmaktadır? İhtidayı hazırlayan sebepler nelerdir? Söz konusu hallerin ve nedenlerin hangileri ihtidanın gerçekleşmesinde daha etkili olmaktadır? Allah'dan uzak kalmış olmanın verdiği günahkârlık, pişmanlık, çaresizlik, emniyetsizlik, güçsüzlük, huzursuzluk, şüphe, depresyon, korku, elem gibi duyguların ve bunlarla ilgili düşüncelerin, ihtidanın cereyanı sırasında rolleri ve etkileri nelerdir? Sözü ettiğimiz duygu ve düşünceler altında ezilen ruh bunlardan uzaklaşarak nasıl hafiflemekte ve rahatlamaktadır? Kısaca, insan eski duygulardan, düşüncelerden, anlayışlardan ve alışkanlıklardan sıyrılıp yenilerine nasıl geçebilmektedir? Bu alanda yapılacak din psikolojik araştırmalar, bütün bu ve buna benzer sorulara cevaplar arayacaktır¹. Özellikle İslâm'ın doğuşu ve gelişmesi dönemlerinden hareket ederek zamanımıza kadar uzanan ihtida olaylarının araştırılması, İslâm Dini'nin insan üzerindeki etkinliğini ve doyuruculuğunu göstermesi bakımından da son derece önemlidir. İslâm Tarihi'nin bu konuda bize çok zengin materyel verebileceği kanısındayız.

2- Dinî yaşayışın bir başka türü de tasavvufî yaşayıştır. Bu yaşayış türüyle tasavvuf psikolojisi meşgul olmaktadır. Tasavvufî yaşayış, en içten duyulan dinî yaşayışlardan sayılmaktadır. Böyle bir yaşayış dinî hayatta normal ve sağlıklı bir yaşayış olarak görülmektedir. Şüphesiz ferdin dinî hayatında samimi ve hususî yaşayışların, ruhî yükseliş ve alçalışların araştırılması, Tasavvuf Psikolojisi bakımından oldukça önemlidir. Batı'da Tasavvuf Psikolojisi alanında ciddi incelemeler yapılmıştır. Her ne kadar bunlarda Hıristiyan tasavvufunun psikolojik değerlendirilmesi çok daha ağır basıyorsa da bu hususta ilk önemli eser J. H. Leuba'nın yazdığı "Die Psychologie der religiösen Mystik" (Tasavvuf Psikolojisi) adlı eseridir².

1) Krş. James, Die religiöse Erfahrung, s. 157-209; Starbuck, Religionspsychologie, I, s. 21-197; Gruehn; Die Frömmigkeit der Gegenwart, s. 39-76.

2) J. H. Leuba, Die Psychologie der religiösen Mystik, München 1927; Ayrıca krş. Bolley, Versenkungsstufen in der Betrachtung, in: Geist und Leben, Jahrg. 22, 4. H., 1949; K. Gins, Studien zur Mystik-Vormystische Erscheinungen", n: Zeitschr. f. Menschenkunde, Organ der Österreichischen Gesellschaft f. Psycholog., 25. Jahrg. 1961, H. 1.

2 Şu halde tasavvufî yaşayışın araştırılması Din Psikolojisine düşen bir görevdir. Onun bunu başlangıcından alıp bütün gelişim safhalarını kendi derinlik ve genişliği içinde anlamaya çalışması ve bunların psikolojik analizlerini yapması gerekir. Böylece tasavvufî yaşayışa dayanarak dinî duygu, düşünce ve tasavvurların ruhsal kaynaklarına daha da yaklaşılmış olacaktır¹.

3 Tasavvufî hayatın ortaya konmasında İslâmî tarikatlar, tarikatları yürütenlerin, onların ileri gelenlerinin, velilerin ve dervişlerin hayatları ve bunları destekleyen her türlü materyel bize çok zengin gözlem ve araştırma imkânları verecek durumdadır. Tasavvufî hâl diye nitelendirilen bütün dinî ayinler, bunlara ait davranış teknikleri ve tezahürleri psikolojik değerlendirmeye tâbi tutulabilir. Vecd, istiğrak, riyâzet, zühd, çile, itikâf, terk, semâ, zikir, tefekkür, takva vb.'ları tasavvufî yaşayış hallerinin başlıcalarıdır. Din büyüklerine, velilere ve dervişlere atfedilen kerâmetler ve menkibeler de psikolojik bakımdan değerlendirilebilir (2). Bütün bunlar bizde Din Psikolojisinin gelişmesi yönünden oldukça zengin kaynaklardır.

3 Din Psikolojisinin araştırma alanlarından birisi de dinî müşahededir. Her şeyden önce insan dünya ile ilişki kurarken müşahadeye çok şey borçludur. Sonra, dünya müşahadeye aktif katılan insana kendini açık tutar. O da orada gözlediği her şeyi içine alır ve onları kendince değerlendirir. Bundan dolayı onun gözlediği dünya zamanla kendi dünyası haline gelir. Buradan hareket ederek biz müşahadeye insanı ve tabiatı birbirine bağlayan bir vasıta-gözyle bakabiliriz.

Her ne kadar müşahedenin göze kötüyü göstererek, kulağa kötüyü duyurarak ve dile de kötüyü söyleyerek insanı kötü ve yanlış yollara sürüklediğini söyleyenler varsa da onun tek başına doğru olması mümkün değildir. Çünkü insan dünyada gözünü ve kulağını açınca son derece korkutucu, ürpertici, ürkütücü ve tiksindirici şeyler görüp duyduğu gibi bunların tam aksini yani fevkalâde güzel, gönül alıcı, çekici, iç açıcı, insanı kendinden geçirici ve derin hayretler içinde bırakıcı şeyleri de görüp duyabilir. Çünkü dünya bunların her türlüünü gözler ve kulaklar için hazır bulundurmaktadır. Müşabade vasıtalarıyla toplanan olgular ve süreçler duygu, düşünce, tasavvur, hayal ve fikirle işlenerek dilden dışa dökülmektedir. Gözlemlerini sürekli derinleştirmeye ve genişletmeye çalışan fert topladığı müşahadeleri yardımıyla görülen, duyulan, koklanan, tadılan ve dokunulan tabiatın ötelere uzanarak ilâhî âleme açılıp Allah ile içten bir bağ geliştirmeye koyulur. Çünkü müşahade bir yerde varlığı düşünülen asıl varlığın gerçeğine iştirak ediş demektir³.

1) Krş. Gruehn, Die Frömmigkeit, s. 120 vd.; Leuba, Mystik, s. 1-6, Björkhem, Definitionsprobleme, s. 192-200.

2) Bk. Egemen, Din Psikolojisi, s. 20.

3) Pruyser dinî müşâhade üzerinde dururken özellikle görme, işitme, dokunma, hareket etme, acıma, tat alma, koklama ve başka duyuşal vasıtalarla kazanılan müşahadelere ayrıntılı bir biçimde dikkati çekmektedir. Bk. Pruyser, Die Wurzeln des Glaubens, s. 38-71; ayrıca krş. Müller-Pozzi, Psychologie, s. 69 vd.

Şu halde Din Psikolojisinin görevlerinden birisi de dinî yaşayışta müşahade süreçlerinin nasıl bir rol oynadığını göstermeğe çalışmaktır. Başka bir deyişle Din Psikolojisi görme, işitme, dokunma, koklama, tatma, acı duyma gibi duyular ve buna benzer diğer duyusal iletkenlerle kazanılan müşahadelerin dinî inançla ilişkisini ve onların birbirleri üzerindeki etkisini inceleyecektir. Özellikle duyularla kazanılan algıların ve gözlemlerin Allah tasavvurunun oluşmasında katkısı az değildir. Dindarın Allah'a yönelmesinde, O'na yaklaşma sürecinin hızlanmasında ve inancının derinleşmesinde bunların olumlu etkilerini, yapılacak araştırmalar gösterecektir. Bundan başka dinî semboller, san'at eserleri, dil ve müzik vasıtasıyla kazanılan müşahadelerin incelenmesi Din Psikolojisi bakımından oldukça yararlı olacaktır¹.

4 - Din Psikolojisinin önemli araştırma alanlarından bir başkası ise dinî inancın duygu cephesidir. Bilindiği gibi fert ruhunun derinliklerine rahatca inebilen duygu, bütün yaşam boyunca ruhun temel kaynaklarından ve etkenlerinden birisidir. Bu durum kuşkusuz dinî hayat için de geçerlidir. Çünkü dinî duygunun dindarın hayatında vaz geçilmez bir yeri vardır. Şu halde o inanan insana anlamsız, değersiz ve basit bir duygu değildir. Sonra, ona gelip geçici bir beğenme ve hoşlanma gözüyle de bakılamaz. Ayrıca dinî duygu, belirlenmemiş ve hedefi çizilmemiş bir duygu da değildir. O ruhun derinliklerine kök salmış ayrı bir anlamı, değeri ve hedefi olan bir duygudur². Bu konunun güvenilir metodlarla İslâm kültürü çevrelerinde de iyice araştırılması gerekir. Biz şimdilik şu kadarını söyleyebiliriz ki dinî yaşayışın -aşağıda görüleceği üzere- bir fikri tarafı olduğu gibi bir de duygu tarafı vardır. Yalnız dinî duygunun tanıtılmasında bu güne kadar herkesin birleşebileceği ortak bir tarife ulaşıldığını söylemek oldukça zordur. Halbuki bu duyguyu inceleyen psikologlar kendilerine göre dinî duygulardan hangisi ağır basıyorsa, onun dinî duygunun, hatta dinin ana kaynağını oluşturduğunu söylemekten çekinmemişlerdir. Bundan dolayı dinî korku, sevgi, hayranlık, bağlılık, dayanma, güvenme, sığınma, teslimiyet, istek, irade, ümit, şükretme (minnettarlık) kaçınma, sonsuzluğu arama, yüceltme ve ilâhî kuvvete yönelme gibi duygulardan birisi dinî duygunun ana kaynağından ya da dinî hayatın önemli duygularından birisi sayıldığını görüyoruz. Örneğin, Din Psikolojisinin öncülerinden sayılan Friedrich Schleiermacher dindarlığın kaynağını doğrudan doğruya "yüce âleme bağlanma duygusuna" dayandırmaktadır. Hatta, O dinin temeli sayılan Allah fikrinin, düşünmeden beslenişini dikkate almadan dinin sadece duygudan doğduğu inancındadır. Bu görüşü ondan başka paylaşılanlar da vardır. "Dindarlık direkt bağlanma duygusu-

1) Krş. Pruyser, Die wurzelndes Glaubens, 34-41; Pöll, Religionspsychologie, s. 146 vd., 153 vd., 161 vd., 170 vd.

2) Duygunun tanımı meselesi, duyguların değerlendirilmesi, dinî duygunun belirlenmesi, duyguların, özellikle dinî duyguların gelişmesi ve diğer özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi için, Bk. Yavuz, Dini Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi, s. 33-56.

dur", yani "sonlu olanın sonsuz ve yüce kudrete doğrudan doğruya bağlanmasıdır" düşüncesi Schleiermacher'den R. Otto'ya, hatta K. Girgensohn'a kadar uzanmış ve kabul görmüştür¹. Örneğin, Wundt dini "bir kimsenin kendisine ferdî gayretin (Streben) en yüksek amaçları olarak görülen ideallerin gerçekleşeceğini düşündüğü, yüce bir dünyanın varlığını ve kendisinin ona ait olduğu hissini uyandıran bir duygu² olarak değerlendirmektedir. Müller-Freienfels de bu görüşe çok yaklaşmaktadır. Ona göre bir kimsenin bir dine sahip olması demek, onun kendini bilinçli bir biçimde bütün arzularının ve ideallerinin gerçekleşeceği yüce bir âlemin içinde hissetmesi demektir³.

Şu halde Din Psikolojisinin dinî hayatı besleyen bütün duyguları ve bunların dindar insan üzerindeki etkilerini araştırması gerekir. Yalnız o bunları yaparken duygusal yaşayışların kendilerini türlü renkler ve duygu tonları içinde gösterdiklerini unutmamalıdır⁴.

Burada Din Psikolojisi bütün tecrübelerin üstüne çıkan ve ferdin dışında kalan objektif dinle, onun subjektif olarak içinde duyup yaşattığı dini birbirinden ayırmaktadır. Çünkü objektif din, bir gerçek olarak ferdin dışında, fakat toplum içinde hazır bulunduğu kendi genel prensipleri ve düzeni içindeki dindir. Subjektif din ise sadece dindarın içinde duyulan ve yaşanan dindir. Eğer ferdin ruhunda din duyulmuyor ve yaşanmıyorsa, onun için bir dinden söz edilemez. Aslında din, duyulduğu ve yaşandığı ölçüde din sayılır. Bizi ilgilendiren de dinin duyulan ve yaşanır yönüdür. Bu da kendini dindarın inançlarında, duygularında, düşünce ve davranışlarında gösterir. Fakat dinin en içten yaşantısı yine de duygularda olduğu söylenebilir. Bu, ilahî kudret önünde ister korkuda, ister saygı ve yüceltmede, isterse kendini sığınmaya götüren sevgide olsun, hiç bir şekilde değişmez⁵. Sözü-nü ettiğimiz konuda yapılacak psikolojik çalışmalar özellikle İslâm dünyasındaki Din Psikolojisi araştırmalarına yeni boyutlar kazandıracaktır.

1) Bu hususta ayrıntılı bilgi için, Bk. Yavuz, Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi, s. 40 vd.; ayrıca krş. Schleiermacher, Über die Religion, s. 45-53; Pruyser, Die Wurzeln, 173 vd.; Bolley, Religionspsychologie, s. 15 vd.; Wunderle, Religionsphilosophie, s. 56; Hollpach, Übersicht, s. 107.

2) Bk. Wundt, Völkerpsychologie, VI, s. 522; ayrıca krş. Yavuz, Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi, s. 42.

3) Krş. Müller-Freienfels, Psychologie der Religion I, s. 12.

4) Bu konuda daha geniş bilgi için Bk. Pruyser, Die Wurzeln, s. 5; Müller-Freienfels, Psychologie der Religion I, s. 3, 7, 12 vd.; Vergote, Religionspsychologie, s. 80; Gruehn, Die Frömmigkeit I, 34 vd.; Müller-Pozzi, Psychologie, s. 52-56; Yavuz, Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi, s. 42 vd.

5) Krş. Yavuz, Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi, s. 43; Müller-Freienfels, Persönlichkeit, s. 57.

Kabul-gzet

5 Dinî ilgiler ve istekler de Din Psikolojisi bakımından önemli araştırma alanlarından sayılır. Çünkü ferdin ruh yaşamında ilgilerin önemli bir yeri vardır. Şüphesiz karakteristik ilgilerden birisi de dinî ilgilere dir. Dindar bir kimsenin ne yaptığını ve ne yapmak itediğini öğrenmek ve davranışlarını anlamak için onun ilgileri, merakları ve istekleri bize önemli ölçüde yardımcı olacak güçtedir. Başta Allah inancı olmak üzere dinin temel prensiplerine, inancın bir cevabı sayılan dinî pratiklere ve dinî konulara karşı uyanan ilgilerin derinliğine nüfuz edebilmek için psikolojik analizler Din Psikolojisine yeni ufuklar kazandıracaktır.

İsteğe gelince, biz onu bir araştırmamızda aşağı yukarı karşılığı olan bir şeye karşı ferdin bilinçli olarak içinde kararlı bir biçimde yaşattığı ve belli bir hedefe ulaşmak üzere gösterdiği ruhsal bir faaliyet olarak tanımlamıştık. Yine orada biz isteğin, ferdi objelere ve şartlara doğru olumlu yöne olduğu kadar, olumsuz yöne de itebileceğini söylemiştik². Böylece, o yapmakta ve yapmamakta benin aktif bir biçimde katılımını, yani, ferdin isteklerine karşı tavır takındığını gösterir. Şu halde insan isteklerine izin verebileceği gibi onları baskı altına almaya ve engellemeye de çalışabilir. Bilindiği gibi ferdin son derece, çeşitli istekleri vardır. Onlar içeriklerine ve derinliklerine göre de farklıdır. Bunlar arasında gelip geçici istekler olduğu gibi sürekli ve kalıcı istekler de vardır³.

Dinî istekler dindar kişinin hayatında önemli bir yer kaplar. G. W. Allport'un "kişinin hayatında her şeyin isteklerle ilgisi vardır"⁴, sözü dinî inanç hayatı için de geçerlidir. Esasen din özellikle İslâmiyet fertlerin isteklerini dikkate alarak onları belli bir disiplin, ölçü ve anlayış içinde eğittikten sonra doyurmaya çalışmaktadır. O bunları gerçekleştirirken yerine göre istekler üzerinde sınırlandırmalar ve ayarlamalar getirmekte ve neticede istelerin yerine getirilmesini veya getirilmesini ya da baskı altında tutulmasını uygun görmektedir. Din bununla benin varlığını dengeli bir biçimde koruma amacını gütmektedir⁵. İşte burada Din Psikolojisine düşen görev, dinî istekleri bütün türleri, değişmeleri ve derinlikleri içinde çeşitli yönlerden uygun teknikler kullanarak araştırmaktır.

1) Bk. Yavuz, Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi, s. 71 vd.; Bühler, Psychologie im Leben, s. 127.

2) Bk. Yavuz, Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi, s. 95 vd.

3) Krş. Yavuz, Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi, s. 96 vd.; Rohrer, Einführung, s. 449 vd.; Kesslering, Psychologie, s. 125

4) Bk. Allport, The Individual, s. 9; ayrıca Krş. Pruyser, Die Wurzeln des Glaubens, s. 217; Pöll, Religionspsychologie, s. 7.

5) Dine göre isteğin objeleri büyük, küçük, gelip geçici ya da sürekli, kalıcı, sonsuz olduğu gibi maddî, manevî, bedenî, ve ruhi de olabilir. Bu hususta geniş bilgi için Bk. Yavuz, Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi, s. 97 vd.

② 6

Bundan başka Din Psikolojisinin ilgisiz kalamıyacağı araştırma alanlarından birisi de dinî istidât ve kâbiliyet konusudur¹. O burada dinî istidât ve kâbiliyetin, dinî hayatın kaynaklanış ve beslenişindeki rolünü ve etkisini, dinî inancın nativizm ve tecrübecilikle ilişkilerini ve bunlarla ilgili problemleri inceleyecektir. Bunun yanında ferdin inanmaya karşı içten gelen ruhi hazırlığı, dinî arayışı, inanca ihtiyacı, korunma ve emniyet altında olma duygusu ve bunlara benzer hususların da ayrıca araştırılması gerekir.

6 Yine Din Psikolojisinin önemle üzerinde durduğu araştırma alanlarından bir başkası da dinî tasavvurlar ve düşüncelerdir. Şüphesiz dinî tasavvurların başında Allah tasavvuru gelir. Bunu diğer dinî objelerin ve konuların tasavvurları izler. Düşüncenin bir türü ve ona bir geçiş olarak kabul edilen tasavvur, ruhsal güçleri ya da duygusal uyarılarla zihinde önceden oluşan herhangi bir nesnenin veya bir olayın ya da bir fiilin (Akt) veyahutta bir kavramın yeniden özel bir şekilde biçimlenmesi, canlanması, anlam kazanması veya hatırlanmasıdır². Buradan hareket ederek dinî tasavvurların oluşması, kaynaklanması, gelişmesi, değer kazanması, yaşanması, dışa yansımaları ve bunlarla ilgili problemler araştırılacak konular arasında bulunmaktadır.

Dinî düşüncelere gelince, önce şunu hatırlatmakta yarar vardır. Bilirdiği gibi insan ruhu tasavvurları ve hatıraları tekrar yenilemekle yetinmez; aksine gelişim durumuna göre yeni ufuklara doğru yeni biçimlendirmeler ve düzenlemelere girişir. Böylece kendi davranışlarını ayarlayıp idare edebilmesi için öğrenmeye ve düşünmeye yardımcı olan araçları bulması ve kullanması gerekir. Bu da ruhta zihinsel yaratıcı bir gücün işlemesiyle mümkündür. Düşünme, belli bir konu, durum, problem, olay ya da başka bir şey üzerinde ruhun zihinsel bir meşguliyetidir. İnsan düşüncelerini manalandırmaya ve hükümlerle açıklamaya çalışırken araç olarak dili kullanır. Burada düşünceler, ifadeler ve hükümler halinde kelimelere dökülerek dışa yansımaktadır. Çünkü anlamlı söz, insanın dilinden dökülmeden önce zihinde etkisini gösterip geliştirerek manayı oluşturduğundan, bu, konuşma sonunda cümleler ya da anlamlı sözler halinde dışa yansımaktadır³.

Daha çok Davranış Psikolojisinin (Verhaltenspsychologie) anlayışına göre düşünce ise, ferdin kendi kendisiyle içten kelimesiz konuşmasıdır. Şüphesiz insan

1) Dini istidat ve kabiliyetlerle ilgili ayrıntılı bilgi için, Bk. Yavuz, Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi, s. 111-120.

2) Bk. Yavuz, Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi, s. 161-220; Pöll, Religionspsychologie, s. 195 vd.; Pruyser, Die Wurzeln, s. 87 vd.; Bolley, Religionspsychologie, s. 41.

3) Bk. Yavuz, Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi s. 201 vd.; Pruyser, Religionspsychologie, s. 74 vd., 80 vd., 115 vd., 121 vd., 142 vd., Bolley, Religionspsychologie, s. 11; Pöll, Religionspsychologie, s. 217.

kelimeler olmadan da sessiz ve sözsüz düşünebilir. Bunun yanında düşünülenin niteliklerini öğrenmek, daha doğrusu dışarıya yansıyabilmesi ve açıklanabilmesi için düşünme araçlarına ihtiyaç vardır¹.

Bilindiği üzere dinî duyuş ve yaşayışın bir duygu yönü olduğu kadar bir de düşünce ya da fikri yönü vardır. Bunun böyle olması, dinî düşüncenin değerini düşürmediği gibi onu ihmal etmiş de sayılmaz. Çünkü duygu peşinden düşünceyi de birlikte davet eder. Onun için her ikisi de genellikle birbiri içinde karışmış olarak görülür². Hatta K. Girgensohn dine, bu bakımdan duygu ile düşüncenin bir sentezi gözüyle bakar³. W. Gruehn'ün de yaşanan dindarlığın çekirdeğini ferdin benini harekete geçiren dinî düşüncede bulduğunu söyleyelim⁴. Duygusal yönleri de dahil dinî hayatın bir bütün olarak kristalleşmesinde ve inanç kapsamına giren konuların aydınlanmasında düşüncenin vaz geçilmez bir değeri vardır. Bundan dolayı din psikolojik araştırmaların dinî düşünceye ve düşüncenin gelişmesine - bu ister çağrışımsal, isterse duygusal veya başka türlü dinî düşünce olsun ayrı bir özen göstererek bunları psikolojik bir tahlile tabi tutması gerekir.

Dinî düşünce üzerinde dururken, bu arada dinî şüpheye psikolojik açıklık kazandırmayı da unutmamak gerekir. Din Psikolojisinin araştırmalarını sürdürürken dinî şüpheyi ihmal etmesi düşünülemez. Dinî şüphenin doğuşu, gelişmesi, gelişme sırasında gösterdiği istikâmetler ve bunun olumlu ya da olumsuz sonuçları üzerinde derinliğe doğru açılan psikolojik incelemelerin yapılması pedagojik Din Psikolojisi bakımından da önemli bir değer taşımaktadır⁵.

7 Bir başka önemli araştırma alanı da dinî tutum ve davranışlardır. İnsan ruhuna açılan yollardan birisi, kuşkusuz ferdin tutum ve davranışlarının araştırılması yoludur. Burada psikoloji, insanın her türlü zâhiri ifadelerine, hareketlerine ve fiillerine dayanarak onun iç dünyasını görmeye girişecektir. Böylece dinî davranış ve tutumun anlaşılması, gelişme şekilleri, motivasyonları ve bunların ruhsal fonksiyonlarla, ilişkileri, yani, dinî duyguların, düşüncelerin, arzuların vb. larının tutum ve davranışlara yansımaları ve ifadelenişi araştırılmış olacaktır⁶.

1) Krş. Yavuz, Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi, s. 205; ayrıca Bk. Watson, Der Behaviorismus, s. 240 vd.

2) Krş. Yavuz, Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi, s. 208, 210.

3) Bk. Gruehn, Die Frömmigkeit der Gegenwart, s. 35.

4) Krş. Halbfas, Der Religionsunterricht. s. 18, Dipnotu 2; ayrıca Bk. Yavuz, Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi, s. 210.

5) Çocuklarda dinî şüpheden söz edilip edilmemesi meselesini bir başka çalışmamızda ayrıntılı bir biçimde tartışmış bulunuyoruz. Burada çocuklardan alınmış oldukça bol ifadelere de yer verilmiş bulunmaktadır. Bk. Yavuz, Dinî Duygu ve Düşüncenin s. 245-260.

6) Krş. Pöll, Religionspsychologie, s. 18; Bolley, Religionspsychologie, s. 5; Pöll, Zur Psychologie s. 71-84.

Din Psikolojisi bunlar üzerinde çeşitli teknikler vasıtası ile gözlemler, tasvirler ve analizler yaparak, ferdin dinî hayatını tutum ve davranışlarını inceleyerek anlamaya çalışacaktır. Şu halde Davranış Psikolojisi sadece dinî tezâhürleri ele almakta ve böylece o, içte yaşanan dini, insanda dışa yansıdığı ölçüde ya da görüldüğü haliyle incelemeye çalışmaktadır.

Din Psikolojisinin araştıracağı alanlardan birisi de Şahsiyet Psikolojisinin dinî yönüdür. Denemeler göstermiştir ki, insanlar çeşit çeşittir. Bu durum dindar insanlar için de geçerlidir. İki insanın birbirine benzemediği gibi aynı Allah tasavvuru ve düşüncesine sahip olan iki kişinin gösterilmesi de mümkün değildir. Bu realite ile her araştırmacı, daha işin başında karşı karşıya gelecektir. Buna rağmen insanlar üzerindeki araştırmaların başarılı olması, onların iyice tanımasına ve anlaşılmasına bağlıdır. Ama yine de insanları tamamen tanıyıp anlamak ve onların ideal bir şekilde tipolojisini ortaya koymak mümkün değildir. Bu mümkün değildir diye hiç bir şey yapmamak da doğru olmaz. Kanımızca en azından özenle seçilmiş bazı genel tipleri ortaya çıkarıp gerisini geleceğe bırakmak daha doğru olur. Nitekim bu, böyle yapılmıştır. Aslında başka türlü de düşünülemez. Sonra, pratik hayatta olduğu gibi bir araştırmada da sayısız derecedeki farklılıkların bir düzene sokulması ve temel formlarının gösterilmesi istenmektedir. Bu durum, ruh hayatındaki ferdi farklılıkların araştırılması için olduğu gibi farklı dindar şahsiyet tiplerinin araştırılması için de söz konusudur.

Fertlerin tipolojisi üzerinde bilimsel araştırmalar, beklendiğinden daha azdır. Bu hususta E. Kretschmer'in "Körperbau und Charakter" (Beden Yapısı ve Karakter), E. Spranger'in "Lebensformen" (Hayat Şekilleri), L. Klages'in "Grundlagen der Charakterkunde" (Karakter İlminin Esasları), H. Rohrer'in "Kleine Charakterkunde" (Küçük Karakter Bilimi), P. Lersch'in "Aufbau der Person" (Şahsiyetin Oluşması), P. Lersch ve H. Thomae'nin yayınladığı Psikoloji El Kitabı'nın 4. cildi olan "Persönlichkeitsforschung" (Şahsiyet Aratırması) gibi eserleri söyleyebiliriz¹. Fakat dindarlığın ya da dinî hayatın çeşitli tipleri üzerindeki araştırmalar çok daha azdır. Halbuki dindarlığın şahsiyet tiplerini ortaya koymak Din Psikolojisinin bir vazifesidir. Batılı bir çok din psikoloğu bu konuya eserlerinde dikkati çekmişlerdir. Örneğin C. Schneider'in, "Zur Mannigfaltigkeit des religiösen Erlebens" (Dinî Yaşayışın Çeşitliliği Üzerine) adlı makalesinde ve W. Gruehn'in "Die Frömmigkeit der Gegenwart" (Günümüz Dindarlığı), adlı eserinde bazı dindar tipler geliştirilmiştir. Carl Schneider doğrudan doğruya sadece dindar tipler için geçerli olmayacak tiplerden söz etmektedir. Bunlar sessiz, hareketli, sürekli canlı, enerjik veya akli, fikri ya da duygusal yönü veya sadece kişisel ağırlığını belli eden dindar insan tiplerinden oluşmaktadır². Gruehn ise mistik,

1) Adı geçen eserler için, Bk. aşağı, s. 105-106; ayrıca Krs. Drever/Fröhlich, Zur Psychologie, . 71; Hofstaetter, Psychologie, s. 223 vd.

2) Bk. Schneider, Zur Mannigfaltigkeit des religiösen Erlebens, s. 19-42.

canlı ve akılcı olmak üzere üç dindar insan tipinden söz etmektedir (1). Her üçü de dinî yaşayışın temel özelliğini taşımakta ve ondan beslenmektedir. Dinî duygulanışın en yüksek derecesine kadar çıkabildiğini gösteren vecd ve istiğrak tasavvufî yaşayışın çok canlı bir örneğini gösterir. Buna karşılık dinî yaşayışın fikrî muhtevası böyle bir durumda oldukça alçaldığı ve gerilediği söylenebilir. Akılî yaşayışta ise bunun tam tersi söz konusudur. Böyle durumlarda dinî yaşayışın duygu cephesi hissedilir derecede azalırken, fikrî tarafı ise ağır basmaktadır. Buna karşılık içten gelen canlı ve bilinçli dinî yaşayışta söz konusu yaşayışın duygusal ve fikrî yönü dengeli ve ahenkli bir biçimde yer almaktadır. Böyle bir yaşayış gösteren insan, samimi olarak dinî inancını yaşayan bir insan tipini göstermektedir. Geniş halk tabakasını temsil eden dindar insan tipinde kendini sâf bir şekilde inancına vermiş yer yer hayalî ve yarı şuurlu bir ruh hali ağır basmaktadır. Buna yarı uyanık dindar insan tipi demek mümkündür. Ayrıca Gruehn dinî yaşayışını anlık isteklerinden uzaklaştırmadan sürdürmeye çalışan dindar insan ile daha çok akla dayanarak idealize edilmiş dindar insan tipini ve nihayet sanki dindarmış gibi görünen sahte dindarlığı da bir tip olarak ele almaktadır².

Din Psikolojisi şahsiyet yapısı bakımından da dinî hayatın tipolojisini incelemek ve geliştirmekle görevlidir. Özellikle İslâm Dünyasında bu tür incelemelere büyük ihtiyaç duyulmaktadır. Burada Din Psikolojisinin bir yandan Kur'an-ı Kerim'in ve Hz. Muhammed'in çizdiği insan tipleri ve modelleri üzerinde durması gerekirken, öte yandan da İslâmın doğuşundan itibaren yaşanmış ve günümüzde yaşanmakta olan dindarlığın tiplerini ve büyük dindar şahsiyetlerin dinî hayatlarını ortaya koymakla yükümlüdür. Böylece Kur'an'ın ve Hadis'in insan tipleri yanında başta Hz. Muhammed'in, İslâm büyüklerinin, velilerin, müsavvıfların, inananların vb. larının şahsiyetleri psikolojik analizlere tâbi tutulmuş olacaktır.

4- Din Psikolojisinin üzerinde durması gereken araştırma alanlarından başka birisi de dinî hayatın gelişmesidir. Biz bununla, ferdin doğuşundan başlayarak ölümlüne kadar süren dinî hayatının belirli gelişim safhalarına ayrılarak araştırılmasını kastediyoruz. Söz konusu gelişim safhaları genellikle çocukluk, ergenlik, gençlik, yetişkinlik ve yaşlılık dönemlerinden oluşmaktadır.

Önce şunu hatırlatalım ki her dönemin kendine özgü bir psikolojisi vardır. Bu hususta bilim adamları, ister genel, ister gelişim isterse başka psikolojik alanlar olsun, bugüne kadar pek çok eserler ortaya koymuşlardır. Hatta Din Psikolojisinin Batı'daki dinî gelişme alanında yayınlanmış oldukça zengin eserlere sahip olduğunu söyleyebiliriz. Öyle ki yukarıda sözünü ettiğimiz gelişme dönemleri okul öncesi, okul çağı, bülûğ çağı, ergenlik, gençlik, yetişkinlik, orta yaşlılık ve yaş-

1) Krş. Gruehn, Die Frömmigkeit der Gegenwart, s. 416 vd.

2) Krş. Gruehn, Die Frömmigkeit der Gegenwart, s. 413-439.

luluk dönemleri dinî hayatı olmak üzere çoktanberi özel araştırmalara konu olmuş ve oldukça hızlı gelişmeler göstermiş bulunmaktadır.

Batı'da olduğu gibi İslâm dünyasında da her gelişme döneminin, kendi psikolojik özellikleri, şartları ve imkânları içinde bütün ayrıntılarına inilerek incelenmesi gerekmektedir. Din Psikolojisi bu konuda özellikle çocuğun dinî inancının doğuşunda ve gelişmesinde çok önemli yeri olan yaş, cinsiyet, çevre ve yaratılışı ile ferdin beraberinde getirdiği ruhsal güçleri dikkate almak zorundadır. O bunlara dayanarak çocuktaki ruhsal uyanışa uygun olarak dinî inancın uyanışını ve nasıl bir yol izleyerek dinî hayatın geliştiğini ortaya koymaya çalışacaktır ¹. Din Psikolojisi bunu gerçekleştirirken başlangıçta dinî inancı besleyen ruhî kaynakları, yani, insan ruhunun kolayca ve seve seve inanmak istediğini (Gerngläubigkeit des Menscheistes), onun bağlanma ve teslim olma ihtiyacını (Abhängigkeits bedürfnis) duyduğunu ve insan ruhunun ebedî yaşama arzusunu göz önünde bulunduracaktır ².

Buradan hareket ederek, çocuğun dinî arayışları, eğilimleri, merakları istekleri, duyguları düşünceleri, tasavvurları, davranışları, tutumları, gözlemleri, duaları, ibâdet denemeleri ve nihâyet dinî yaşayışa hazırlanışı, araştırılarak, böylece onun dinî sosyalizasyonu (dinî cemaata katılış süreci) ortaya çıkarılmış olacaktır. Bu bize çocuğun dinî hayatının bütün ayırıcı özellikleri içinde kristalleşmesini sağlayacaktır. Bunun gibi kendi psikolojik şartları, atmosferi ve ayırıcı özellikleri dikkate alınarak diğer dönemlerin dinî gelişmeleri ya da dinî yaşayışları incelenecektir. Özellikle yaşlılık dönemi dindarlığı³ araştırılırken hayatın sonu ya da ölüm olayının bu dönemin dinî yaşayışı üzerindeki etkisini unutmamak gerekir.

✕ Burada şunu hatırlatmakta yarar vardır. Din Psikolojisi sadece dinî yaşayışın olumlu yönde gelişmesini değil, aynı zamanda yukarda kısaca değindiğimiz⁴ gibi olumsuz dinî gelişmeyi de yani, inançla ilgili problemleri, şüpheleri, bunalımları, hatta dinî inanca ve yaşayışa karşı çıkmayı ya da onlardan uzaklaşmayı⁵ da araştırma alanına sokması gerekmektedir.

1) Bu konuda K. Yavuz'un, "Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş)" adlı habilitasyon çalışmasında (Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi 1979) oldukça zengin bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca Krş. Berger, Religion, s. 45-52; Schindler, Religion, s. 53-60; Armaner, Din Psikolojisine Giriş I, s. 79-139.

2) Krş. Hellpach, Grundriß der Religionspsychologie, s. 156 vd.; Hellpach, Übersicht, s. 95 vd.

3) Bk. Gruehn, Die Frömmigkeit, s. 411 vd.; Groenbaeck, Im Gebetsleben alter Menschen s. 115 vd.; Bolley, Religionspsychologie, s. 51; Grönbaeck, Die Bestimmung in der Altersreligiosität, s. 264 vd.;

4) Bk. yukarı s. 16.

5) Krş. Lepp, Psychoanalyse des modernen Atheismus, s. 9-46; Vergote; Religionspsychologie, s. 326-348; Gruehn, Die Frömmigkeit, s. 350-359; Schmaus, Überlegungen, s. 282-300.

12 11

Din Psikolojisinin başka bir araştırma alanı ise dinî fiiller (ameller) dir. O sadece inanan ve inanılan arasında içten kurulan ve yaşanan türlü ilişkileri ve görüntüleri araştırmaz; aynı zamanda inananın inanılana karşı dinî yaşayışını ve bunu türlü pratiklerle realize edişini de incelemekle vazifelidir. Çünkü inanan insan kuru bir inançla yetinmez. Onda ki dinî duygular ve düşünceler inancının fiile dökülmesini davet eder. Böylece inanan inancını davranışlarına yansıtmakla Allah'a karşı canlı bir ilişki kurmuş olur. Biz bu davranışlarla ibâdetleri, dinî ve ahlâkî fiilleri kastediyoruz. İşte bu tür davranışlar, dindarın hayatını besleyen, düzenleyen ve yönlendiren fonksiyonel pratiklerdir¹. Şu halde ibâdet şekilleri, yani dua, namaz, oruç, zekât, kurban, bayram, dinî gün ve geceler, sadaka, iyilik, itaat, sevap, günah, tövbe, vicdan, kısaca helâl ve haram ya da hayır ve şer kapsamına giren diğer bütün dinî ve ahlâkî fiiller psikolojik araştırmalar için zengin kaynaklardır. Ayrıca bunlara yukarıda söylediğimiz tasavvufî yaşayış hallerini de ilâve edebiliriz.

12 Yine Din Psikolojisinin üzerinde duracağı araştırma alanlarından birisi de dinin ferde yaklaştırılmasında ve açıklanmasında kullanılan vasıtaların psikolojik değerlendirilmesini yapmaktır. Bunlarla biz, vahyi, âyetleri, tebliği, irşadı, hutbeyi, vaazı, öğütü (nasihatı) ve din bilgisini kastediyoruz. Ferdin dinini daha iyi ve daha doğru anlama yeteneğinin gelişmesi ve anladığını yaşayabilmesi bakımından, başta vahy olayının derin anlamına, onun asıl ve sürekli geliş nedenlerine yaklaşmak, âyetlerin iniş sebeplerine ve arkasından hadislerin tefsirlerine Psikoloji yardımıyla inmeye çalışmak oldukça önemlidir. Hele ilâhiyatçılar ve din görevlileri ibâdet yerlerinde, okullarda ve bunların dışında görev almak ve hutbeleri, vaazları, nasihatları ve din bilgisi derslerinde başarılı olmak istiyorlarsa -ki onları başka türlü düşünmek mümkün değildir - o zaman onların öğretim ve eğitimlerinde psikolojiden öğrenecekleri çok şeyler vardır². Hutbenin, vaazın, irşadın, öğütün ve din bilgisinin gayesi, dinî duyuş, düşünüş ve yaşayışın gelişmesi, derinleşmesi ve ferdin ruhunda mana ve değer kazanması ise, o zaman bunlara Psikolojinin ışığı altında hazırlanmak gerekir. Bu bakımdan Din Psikolojisinin görevi, bu vasıtaların psikolojisini geliştirmek ve yararlı hale getirmektir. Özellikle onun pratik görevlerinden birisi, Din Psikolojisinden büyük ölçüde yararlanan Din Eğitiminin seviyeli bir şekilde yürütülmesine ve böylece dinî hayatın sağlıklı ve dengeli bir biçimde sürdürülmesine yardımcı olmaktır². Ayrıca o olumsuz dinî gelişme-

1) Krş. Héiler, Das Gebet, s. 1 vd.; 13 vd., 26, 41 vd. Bolley, Religionspsychologie, s. 5, 28 vd. 32 vd.; Guardini, Vom Geist der Liturgie, s. 17 vd., 45 vd., 75 vd., 87 vd., 107 vd.; Bolley, Gebetsbestimmung und Gebet, Düsseldorf 1936; Wunderle, Zur Psychologie, s. 39-107 Canesi, Psychologie des Gebetes, s. 13-72; Bolley, Zum Problem des andächtigen Gebetes", in: Zeitschr. f. Ascese und Mystik, 4. Jahrg. 1929, 1. Heft, s. 1-29.

2) Bk. Müller-Pozzi, Psychologie des Glaubens, s. 32, 39; 61; Gruehn, Die Frömmigkeit der Gegenwart, s. 39; Traue, Religionspaedagogik auf religionspsychologischer Grundlage, s. 14, 78-88.

nin psikolojik nedenlerini ortaya koyacak çalışmalara girmelidir. Çünkü pedagojik Din Psikolojinin görevlerinden birisi de budur. Sağlıklı ve dengeli dinî hayatın gerçekleşebilmesi için bütün bunların bilinmesinde yarar vardır.

Din Psikolojisi, sosyal psikolojik araştırmalara girmeyi unutmamalıdır. Böyle bir çalışmada şöyle bir yol izlemek mümkündür.

- 1) Dinin, fert ve toplum hayatına nüfuz kabiliyeti ve her ikisini etkilemesi,
- 2) Fertlerin dinî yaşayış, anlayış, duyuş ve yaşayışta gösterdikleri yetenekleri, dine verdikleri değer ve bunun onların davranışlarına yansımaları.

Birincisinde başta, din görevlilerine ve temsilcilerine, bunların dışındaki elit tabakasına, yani bunlardan doktorlara, mühendislere, subaylara, hakimlere, saveılara, avukatlara, öğretmenlere, idarecilere, memurlara, yazarlara, şairlere, san'atkârlara ve onların çocuklarına, gençlerine, kadınlarına, yüksek öğrenim görenlere, halkın istenilen tabakalarına, bunlardan zenginlere, fakirlere, çeşitli meslek sahiplerine, işçilere, iş verenlere, gençlere, yaşlılara tarikat mensuplarına, tarikat ileri gelenlerine, tarikat başkanlarına ve bunlara benzer diğer akla gelebilecek çevrelere dinin ve dinî esasların nüfuz edişi ve onları etkileme gücü araştırılır. Bunlarla birlikte ibâdetler, dinî törenler, dinî gelenek ve görenekler, dinî gün ve gecelerde insan ruhunu etkilemesi bakımından ele alınacaktır. İkincisi de ise yukarıda saydığımız bütün tabaka ve çevrelerin dinî anlama yetenekleri, yaşayış durumları, dine karşı takındıkları tavırları ve dinin bunların hayatındaki pratik değeri incelenecektir¹. Şüphesiz sosyal psikolojik araştırmalara yukarıda sözünü ettiğimiz iki yol dışında da yaklaşmak mümkündür. Burada şunu hatırlatalım: "Çoban nasılsa sürüsü de öyledir" derler. Bu cümleden olarak halkın dinî ruhunun oluşmasında ve yaşanmasında açık etkisini gördüğümüz din temsilcilerinin dinî anlama yetenekleri ve seviyeleri, halka anlattıkları dinin kalitesi ve bunun gerçek inanç esaslarıyla karşılaştırılması da oldukça ilgi çekici konulardır. Böylece halkın ve diğer çevrelerin dinî hayatı, beslendiği kaynaklar, halkın günlük hayatında dinin etkisi ortaya çıkarılmış olacaktır.

Bütün bunların dışında Din Psikolojisi sosyal durumu bozulmuş, bedenî eksiklikleri ve psikopatolojik halleri bulunan insanların dinî yaşayışlarını unutmamalıdır. Çünkü buraya kadar üzerinde durduğumuz dinî yaşayışlar normal durumdaki insanın dinî hayatını ilgilendiriyordu. Aslında bütün ilimlerin gayesi bir yerde insana yardım etmek olduğuna göre Din Psikolojisinde insan hayatının dinî yönden sağlıklı ve dengeli bir biçimde sürdürülmesine bilimsel araştırmaları ile katkıda bulunmalıdır. Sonra, bu bilim dalının bilimsel araştırmaları ile bu hususta katkıda bulunması yetmez; aynı zamanda o türlü nedenlerle hastalanmış ya da ruhsal bunalımlar geçiren kimselerin tedavisinde dinin iyileştirici etkisi üzerinde araştırmalar yapılmalıdır. Nitekim bu tür konulara birçok psikologlar, din psiko-

1) Krş. Hasse, Die religiöse Psyche, s. 1-242; Bolley, Religionspsychologie, s. 5.

logları, psikoterapi ve psikopatoloji ile meşgul olan araştırmacıların bir kısmı ilgi duymuşlar ve değerli deneysel (tecrübî) çalışmalar ortaya koymuşlardır. Bunlara örnek olmak üzere E. D. Starbuck, W. James, Georg Wunderle, F. Heiler, J. H. Schultz, K. Girgensohn, M. Moers, W. Gruehn, C. G. Jung, W. Bitter, A. Adler W. Daim, V. E. Freiherr gibi ünlü bilginlerin adlarını verebiliriz¹. Hatta, bu konuda normal insanın dinî yaşayışı bile patolojik bir hal diye nitelendirilen psikoanalizciler arasında dinin aksine patolojik halleri tedavi eden bir etken olduğunu tecrübî çalışmalarlarıyla göstermeye gayret edenler vardır². C. G. Jung ve öğrencileri buna bir örnek olarak gösterilebilir.

Şu halde sözünü ettiğimiz araştırmaların ortak görüşüne göre bütün dinler genellikle hatalar, günahlar, suçlar, öldürücü korkular, bunaltıcı düşünceler, başarısızlıklar, ümitsizlikler, hayal kırıklıkları, vicdan azabı ve buna benzer duygu ve düşünceler altında ezilen, bunalan ve ruhen çökmüş karamsar insanları telkin, tövbe, ibâdet, dua gibi dinî vasıtalarla tedavi ederek, Allah'ı esirgeyici, bayışlayıcı, sığmak, emniyet ve ümit kaynağı olarak göstermişlerdir. Haklı olarak W. Gruehn dinin, insanın kendi kendisiyle, vicdaniyle, problemleriyle, başkaları ve nihayet Allah ile barışmasını sağlayacak, iç huzura ve iç ahenge ulaştırıcak güce sahip olduğunu ve bunu gerçekten kavrayabilen insanın artık ruh mütehasıslarına gitmesine ihtiyaç duymayacağını söylemektedir. Çünkü dinî inanç iyileştirici, düzeltici, dindirici rahatlatıcı, ve karamsarlığı giderici güce sahiptir. Tolstoy "inanç insanı yaşatan bir kuvvettir. Eğer onda bu kuvvet eksik olursa, o insan çöker" sözüyle, J. H. Leuba da "İnsan Allah'ı idrak edemez; O'nu kavrayamaz; ama insanın O'na (daima) ihtiyacı vardır"³ demek suretiyle W. Gruehn'in görüşünü güçlendirmiş olmaktadır.

KAYNAKLAR:

Adler, A.: Religion und Individualpsychologie, Wien 1933 (F. Jahn ile birlikte).
Allport, G. W.: The individual and His Religion, Macmillan,-New York 1951.
Armaner, Neda: Din Psikolojisine Giriş I, Ayyıldız Matbaası, A.Ş. Ankara 1980

1) Adı geçen bazı bilginler ve bu konuda yazılan eserleri için, Bk. Bolley, Religionspsychologie s. 60 vd.; Thomas, Religions-Psychopathologie, s. 65-76; Prokop, Das religiöse Element, s. 77-88.

2) Her iki tutumun en iyi şekilde görüldüğüne inandığımız ünlü iki psikoloğun (S. Freud ve C. G. Jung) din anlayışı tarafımızdan psikolojik bir tahlil ve kritik içinde doçentliğe yükseltilmede "deneme dersi" olarak verilmiş bulunmaktadır. Söz konusu incelemenin ilk fırsatta yayınlanması düşünülmektedir. Ayrıca konu ile ilgili olarak, Bk. Pakesch/Pieringer/Ladenhauf, Religionspsychopathologische Gesichtspunkte, s. 140 vd.; Keilbach, Zur Frage tiefenpsychologischer Religionstheorien, s. 9-18.

3) Krş. James, Die religiöse Erfahrung, s. 391; James, Essays, s. 19; Gruehn, Die Frömmigkeit der Gegenwart, s. 40, 44, 473; Müller-Pozzi, Psychologie des Glaubens, s. 76; Mann, Einführung, s. 70.

- ARP= Archiv für Religionspsychologie, (Vandenhoeck und Ruprecht in Göttingen).
- Berger Heribert: "Religion und das Kind", in: ARP XIV (1979), S. 45-52.
- Bjorkhem, : "Definitionsprobleme der modernen Mystikforschung", in: ARP XIV (1979), s. 192-200
- Bolley, A.: Religionspsychologie und Theologie, Aschendorfsche Verlagsbuchhandlung, Münster Westfalen 1963, Archiv für Psychologie der Arbeit und Bildung, Hrsg. V. G. Closterman 6., Bd.
- Bolley, A.: Versenkungsstufen in der Betrachtung, in: Geist und Leben, Jahrg. 22, 4. H. 1949.
- : Gebetsbestimmung und Gebet, Düsseldorf 1936.
- : "Zum Problem des andächtigen Gebetes" Ergebnisse einer Befragung von Jugendlichen, in: Zeitschr. f. Askese und Mystik, 4. Jahrg. 1. H 1929, s. 1-29.
- Bühler, Ch.: Psychologie im Leben unserer Zeit, 5. Aufl. D. Knauer Verlag, München-Zürich 1973.
- Canesi, A.: "Vorläufige Untersuchungen über die Psychologie des Gebetes", in: ARP VI (1937), s. 13-72.
- Drever, J./Fröhlich, W. D.: Wörterbuch zur Psychologie, Deutscher Taschenbuch Verlag, München 1972.
- Egemen, B. Ziya: Din Psikolojisi, Ank. Üni. İlah. Fak. Yay. Ankara 1952.
- Faber, H.: Religionspsychologie, Güterslocher Verlagshaus G. Mohn, Gütersloch 1973.
- Gennrich, A.: "Religionspsychologie und Pastoralpsychologie", in: ARP XIII (1978), s. 123-235.
- Gins, K.: "Studien zur Mystik - Vormystische Erscheinungen", in: Zeitschr. f. Menschenkunde, Organ der Österreichischen Gesellschaft für Psychologie, 25. Jahrg. 1961, 1. Heft.
- Grönbaeck, Viliam: "Altersreligiosität", in: ARP X (1971), s. 73-77.
- : "Die Bestimmung der Altersreligiosität", in: ARP X (1971), s. 264-273.
- Guardini, R.: Vom Geist der Liturgie, Herder Bücherei Bd. 2, Freiburg im Br. 1957.
- Gruehn, W.: Die Frömmigkeit der Gegenwart, 2. Aufl. Fr. Bahn Verlag, Konstanz 1960.
- Halbfas, H.: Der Religionsunterricht, Düsseldorf, 1965.
- Hasse, F.: Die religiöse Psyche des russischen Volkes, Verlag von B. G. Teubner in Leipzig und Berlin 1921.

- Heiler, Fr.: Das Gebet. Unveraenderter Nachdruck nach der 5. Auflage, E. Reinhardt Verlag, München/Basel 1969.
- Hellpach, W.: Übersicht der Religionspsychologie, Bibliographisches Institut Vg. Leipzig 1939.
- Hofstaetter, f. R. (Hrsg.): Psychologie, 16. Aufl. Fischer Taschenbuch Verlag Frankfurt, a. M. 1971.
- James, W.: Die religiöse Erfahrung in ihrer Mannigfaltigkeit, 3. Aufl. J. C. Hinrich'sche Buchhandlung, Leipzig 1920.
- Keilbach, Wilhelm: "Zur Frage tiefenpsychologischer Religionstheorien", in: ARP XIV (1979), s. 9-18.
- Kesselring, M.: Allgemeine Psychologie, 4. Aufl. Verlag J. Klinkhardt, Bad Heilbronn 1959.
- Klages, L.: Grundlagen der Charackterkunde, 11. Aufl. 1951.
- Kretschmer, E.: Körperbau und Charakter, 25. Aufl. 1965.
- Lepp, Ignace: Psychoanalyse des modernen Atheismus, Arena, Würzburg 1969.
- Lersch, Ph.: Aufbau der Person, 8. Aufl. München 1962.
- Lersch, Ph./Thomae, H. (Hrsg): Handbuch der Psychologie, Bd. IV. Persönlichkeitforschung, 1961.
- Leuba, j. H.: Die Psychologie der religiösen Mystik, München 1927.
- Mann, U.: Einführung in Religionspsychologie, Wissenschaftliche Buchhandlung, Darmstadt 1973.
- Müller-Freinefels. R.: Psychologie der Religion I, Walter de Grunter u. co. Berlin Lepzig 1920.
- : Persönlichkeit und Weltanschauung. Die psychologischen Grundtypen in Religion, Kunst und Philosophie, 2. Aufl. Verlag und Druck von B. G. Teubner, Leipzig/Berlin, o. J.
- Müller-Pozzi, H.: Psychologie des Glaubens, Kaiser Verlag, München 1975.
- Nase, E./Scharfenberg, J.: Psychoanalyse und Religion, Wissenschaftl. Buchgesellschaft, Darmstadt 1977.
- Otto, R.: Das Heilige, 35. Aufl. Verlag c. H. Beck, München 1963.
- Pakesch, E./Pieringer, W./Landenhau, H.: "Religionspsychopathologische Gesichtspunkte der Zwangsneurose" in: ARP XIV (1979), s. 136-141.
- Pöhl, W.: Religionspsychologie, Kösel Verlag, München 1965.
- : "Zur Psychologie der religiösen Einstellung", in: ARP XII (1976), s. 71-84.
- Prokop, Heinz: "Das religiöse Element inder Psychiatrie", in: ARP XIII (1978), s. 77-88.

- Pruyser, P. W.: Die Wurzeln des Glaubens. Eine Psychologie des Glaubens, Scherz Verlag, Bern-München 1972.
- Rohracher, Hubert: Einführung in die Psychologie, 9. Aufl. Verlag Urban und Schwarzenberg, Wien/Innsbruck 1965.
- : Kleine Charakterkunde, 12. Aufl. Urban und Schwarzenberg, Wien Innsbruck 1969.
- Schindler, Johann: "Religion und Motivation", in: ARP XIV (1979), s. 53-60.
- Schleiermacher, Fr.: Über die Religion, P. Reclam, Stuttgart, 1969.
- Schmaus, M.: "Überlegungen zum gegenwärtigen Atheismus", in: Wesen und Weisen der Religion, Hueber, 1969, s. 282-300.
- Schneider, Carl.: "Zur Mannifaltigkeit des religiösen Erlebens", in: ARP IV (1929), s. '19-42.
- Spranger, E.: Lebensformen, 5. Aufl. Halle (Saale) 1925.
- Starbuck,-E.D.: Religionspsychologie, Bd. 1-2, A. Kröner Verlag Leipzig'o. Jahr.
- Sundén, H.: Die Religion und die Rollen, Eine psychologische Untersuchung der Frömmigkeit, A. Topelmann, Berlin, 30, 1966.
- : "Psychoanalytische Religionspsychologie als Glaubenspsychologie", in: ARP XII (1976), s. 38-47.
- Taplamacıoğlu, M.: Din Sosyolojisi, 2. Basım Ank. Üni. İlah. Fak. Yay. No: 121, Ankara 1975.
- Thomas, Klaus: "Religinos-Psychopathologie", in: ARP XIII (1978), s. 65-76.
- Thouless, R. H.: An Introduction to the Psychology of Religion, 3 rd. London 1961.
- Traue, G.: Religionspaedagogik auf religionspspychologischer Grundlage, 1. Heft, die neueren Methoden der Religionspsychologie, Halle 1922.
- Vergote, A.: Religionspsychologie, Walter Verlag, Olten und Freiburg im Br. 1970.
- Watson, J. B.: Der Behaviorismus, 2. Aufl. Verlagsanstalt, Stuttgart Berlin Leipzig 1968.
- Wunderle, G.: Grundzüge der Religionsphilosophie, Druck und Verlag von Ferdinand Schöningh, Paderborn 1918.
- : "Zur Psychologie der Reue", in: ARP II-III, Tübingen 1921, s. 39-107.
- Wundt, W.: Völkerpsychologie VI, Mythos und Religion, 2. Aufl. A. Kröner Verlag in Leipzig 1915.
- Yavuz, Kerim: Çocukta Dinî Duygu ve Düşüncenin Gelişmesi (7-12 Yaş), Doçentlik Tezi, Atatürk Üni. İslâmî İlimler Fak. Ezurum 1979.

TÜRK EDEBİYATINDA DİNİ ÇOCUK ŞİİRLERİ
VE
TERBİYE BAKIMINDAN DEĞERİ

Dr. Önder GÖÇGÜN

Terbiye; bir milleti meydana getiren fertleri, o millete ait kıymet hükümleri ile donatmak, ruhlarını ve gönüllerini doldurmak, doyurmak demektir.

Ziya Gökalp'e göre; bir milletin vicdanında yaşayan kıymet hükümleri "judgements de valeur" 'nin tamamına, o milletin hars "culture" 'ı denir ve kıymet hükümlerinde hâkim olan ferdi şuur değil, toplumun vicdânıdır. Bunun içindir ki, kıymet hükümleri her toplumda başka türdür (1).

Bu itibarla, toplumların temel taşları ve geleceklerinin teminatı olan çocuklara verilecek terbiyenin, mensup oldukları milletin dinine, gelenek ve göreneklerine uygun bulunması; kısacası, "millî" olması gerekir.

Toplum içindeki ferdin davranışının bütün cepheleriyle uğraşan ve bunu ilmi olarak geniş mânâda tarif edebilen Sosyal Psikoloji; ferdin inanç ve tutumları ile vakıalar arasındaki münasebetin basit bir münasebet olmadığını (2), söyler.

Bu hususta:

"Ey ümmetim! Sizin hepiniz çobansınız; âilenizin her ferdi, öbürlerine karşı bir takım vazifelerin ifâsiyle mükelleftir. Ve bu vazifelerden dolayı Allah'a karşı mesûldür." (3)

şeklindeki Hadîs, son derece dikkate şâyândır.

O hâlde, çocuklara verilecek terbiye konusunda dinî faktörler, son derece önemli bir nokta olarak karşımıza çıkmaktadır. Terbiye; âilede başlar, okulda gelişir, toplumda tamamlanır;sa; ferd de, onun bağlı bulunduğu millet de mükemmelin doruğuna ulaşmış demektir.

1) Ziya Gökalp, Millî Terbiye ve Maarif Mesclesi. Ank. 1964 s. 10.

2) David Krech and Richard S. Crutchfield, Theory And Problems Of Social Psychology, Newyork, Mc Graw-Hill, 1948 (Çev. Prof. Dr. Erol Güngör, İst. 1970 s. 196-197).

3) Sahih-i Buhârî Muhtasarı - Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi Ank. 1976 cilt: 4 s. 591.